

INLEIDING

BOUDIEN DE VRIES

Deze aflevering van Leidschrift had oorspronkelijk als thema 'Sociale stratificatie en sociale mobiliteit'. Het is 'Elites' geworden en daarmee heeft de redactie een goede keus gedaan, want de laatste jaren wordt er veel aandacht besteed aan en is er grote belangstelling voor het onderzoek naar elites. Hiervan getuigen niet alleen de vele recente publikaties, maar ook de activiteiten van de werkgroep 'Elites'. Deze werkgroep, die in 1977 op initiatief van wijlen D.J. Roorda te Leiden werd opgericht, beoogt het Nederlandse elite-onderzoek te inventariseren, te coördineren en te stimuleren. Op alledrie de punten heeft de werkgroep in haar tienjarig bestaan haar sporen inmiddels ruimschoots verdiend.

Misschien lijkt het op het eerste gezicht vreemd dat auteurs, die aangezocht zijn om 'iets' te schrijven over sociale stratificatie, uiteindelijk beter te groeperen zijn rond het thema elites, maar deze twee onderzoeksgebieden hebben zeer veel raakvlakken en vloeien op een aantal punten in elkaar over. Ik spreek hier uit eigen ervaring, want mijn dissertatie-onderzoek richtte zich in eerste instantie op de sociale stratificatie en sociale mobiliteit in het negentiende-eeuwse Amsterdam, maar ging per saldo toch voornamelijk over de Amsterdamse elites. De artikelen in deze bundel zijn voorbeelden van de praktijk van het hedendaagse elite-onderzoek (Brand, Kleijwegt), of gaan in op de moderne stromingen binnen dit onderzoek (Gabriëls, interview met Blockmans). Ik zal daarom in deze inleiding aandacht besteden aan een aantal methodologische en brontechnische problemen van het stratificatie- en elite-onderzoek.

Allereerst is er het definitieprobleem. Wat is een elite? De werkgroep 'Elites' geeft een op zichzelf eenvoudige omschrijving: 'Een elite is een groep die hoog scoort in eniger-

lei sociale stratificatie. ¹ Onder een sociale stratificatie verstaan we een maatschappelijke rangorde waarin individuen of groepen individuen worden geplaatst. Vaak gebruikt men in dit verband het beeld van de sociale pyramide of sociale ladder. Sociale mobiliteit is dan het stijgen of dalen van individuen naar een hoger of lager sociaal niveau. Wie na deze constateringën echter verder wil, wordt geconfronteerd met een groot aantal vragen. Immers, wil men een elite of de sociale gelaagdheid van een maatschappij bestuderen, dan zal men eerst moeten bepalen welke soort elite of stratificatie men als studie-object kiest. Individuen zijn bijvoorbeeld te rangschikken naar de mate waarin ze geluk hebben in de loterij, degenen die de honderdduizend (of meer) in de wacht slepen, vormen de elite in deze stratificatie. Het zal echter duidelijk zijn dat het bestuderen van deze elite, bijvoorbeeld het zoeken naar gemeenschappelijke sociale kenmerken, weinig zin heeft. Met andere woorden, er zijn talloze stratificaties en elites denkbaar. Toch komt het in de praktijk erop neer dat de criteria die dienen als basis voor een stratificatie of om een elite af te bakenen, globaal zijn terug te brengen tot drie clusters, namelijk economische, sociaal-culturele en politiek-institutionele criteria. Onderzoeken naar elites als topfunctionarissen in het bedrijfsleven rond de eeuwwisseling, de Leidse hoogleraren tussen 1575 en 1815 of naar het regentenpatriciaat in de achttiende eeuw zijn naar deze criteria in te delen.²

Economische criteria verwijzen doorgaans naar een sociale stratificatie op basis van klassen. Hierin zijn in eerste instantie drie grote blokken te onderscheiden: namelijk één klasse die beschikt over produktiemiddelen en de arbeidskracht van anderen gebruikt, één klasse die niet over produktiemiddelen beschikt en zijn arbeidskracht moet aanbieden om een inkomen te verwerven en één klasse die wél produktiemiddelen bezit, maar geen gebruik maakt van de arbeidskracht van anderen. Verdere differentiatie in deze indeling is vanzelfsprekend mogelijk en nodig, want deze indeling is wel erg grof. De eerstgenoemde klasse - in de marxistische terminologie de heersende klasse of kapitalisten - bestaat zowel uit

kleine ambachtsbazen met één knecht als uit fabrieksdirecteuren met meer dan 1000 mensen op de loonlijst.

De tweede set criteria, de sociaal-culturele, verwijst doorgaans naar een standen-indeling. Standen zijn groepen met een min of meer gelijk sociaal prestige of aanzien en daarom zijn in een standenstratificatie vele lagen en laagjes te onderscheiden. Er is immers een heel scala van nuances aan te brengen in het aanzien dat men geniet. In het negentiende-eeuwse Amsterdam was twee hoog achter in de Hartenstraat beslist iets anders dan drie hoog achter, terwijl beide sociaal mijlen ver verwijderd waren van de Herengracht, waar het al dan niet wonen in de 'gouden bocht' wederom verschil in sociaal aanzien betekende. Ook binnen de elite waren dus allerlei coterieën te onderscheiden.

Etiketten als stand en klasse zijn niet van toepassing op de politiek-institutionele criteria. De nadruk ligt hier op de mate van politieke of bestuurlijke macht waarover men beschikt. Afhankelijk van tijd en plaats kan men op dit vlak verschillende categorieën onderscheiden. In Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er bijvoorbeeld vier hoofdgroepen: Degenen die de feitelijke politieke of bestuurlijke macht hebben. Zij vormen de nationale of lokale machtselite. Vervolgens degenen die wel passief kiesrecht hebben, maar geen deel uitmaken van een bestuurlijk orgaan. Vaak hebben deze mensen via allerlei relaties achter de schermen echter wel de nodige macht en invloed. Dan zijn er degenen die wél mogen kiezen, maar niet gekozen mogen worden. In deze categorie zijn - zoals ook in de andere - allerlei onderverdelingen te maken: het kiesrecht kan zich beperken tot alleen de lagere bestuursorganen, de politieke macht of invloed kan variëren al naar gelang men zich aansluit bij of actief is in een kiesvereniging of politieke partij. Ten slotte is er de groep zonder formele politieke macht, maar die in turbulente tijden vanzelfsprekend wel een politieke factor van betekenis kan worden.

Het elite-onderzoek richt zich op de hoogste lagen van dergelijke stratificaties, waarbij, los van de vraag waar de elite ophoudt en de non-elite begint, een interessante kwestie is in hoeverre de economische, sociale en politieke elite elkaar

overlappen. Zijn de rijksten tevens de aanzienlijksten en de machtigsten? Dit is lang niet altijd het geval. Uit het artikel van Brand in deze aflevering blijkt bijvoorbeeld dat de Leidse bestuurlijke elite aan het eind van de vijftiende eeuw, helemaal niet altijd tot de hoogst aangeslagenen in de belasting behoorde. Wel hadden de minder welgestelde bestuurders nauwe familiebanden met de wat meer gefortuneerde machthebbers, dit gold althans voor de familie Paedze van Sonneveldt. Met andere woorden: het sociale criterium, namelijk aanzien op grond van geboorte of het behoren tot een vooraanstaande familie, telde blijkbaar zwaarder dan het economisch criterium om toegelaten te worden tot de bestuurlijke elite. Door één invalshoek te kiezen - de politieke in dit geval - en na te gaan hoe deze elite zich verhoudt tot de economische en de sociale bovenlaag, komt men dergelijke patronen op het spoor.

In de bijdrage van Kleijwegt wordt ook ingegaan op het vraagstuk van de onderlinge verhouding tussen de diverse criteria, maar dan tegen de achtergrond van de sociale mobiliteit. In de Romeinse keizertijd was een economisch criterium, namelijk het bezit van een bepaald vermogen, noodzakelijk om toegang te krijgen tot de stadsraad. Voor gefortuneerde nieuwkomers uit het plebs was het niet al te moeilijk om een zetel in dit gremium te bemachtigen, niet in de laatste plaats omdat op de raadsleden, de decurionen, een aantal collectieve financiële verplichtingen rustte. Wegens de hoge mortaliteit kon niet elke decurio op een volwassen zoon rekenen, die hem kon opvolgen. Uitsluiten van homines novi zou dus betekenen dat de financiële druk op de overblijvende decurionen steeds groter zou worden. Toch was er binnen deze economisch-politieke elite een verdere hiërarchie aan te brengen. Alléén de decurionen uit vooraanstaande families kwamen in aanmerking voor een ambtelijke functie in het stadsbestuur. De homines novi behoorden meestal tot de ambteloze decurionen.

Beide artikelen kiezen een politieke elite als uitgangspunt. Het machts criterium bakent hier de elite af. Dat juist deze keuze is gedaan door de onderzoekers ligt voor de hand, omdat van veel historische samenlevingen wel precies bekend is wie tot de politiek-institutionele elite behoorde en niet wie de eco-

nomische of sociale bovenlaag vormde. Degenen die de macht bezaten, lieten dit namelijk ook graag vastleggen voor het nageslacht. We beschikken daarom over allerlei opsommingen, zoals bijvoorbeeld vroedschapslijsten, die als basis voor verder onderzoek kunnen dienen. Blockmans merkt in dit verband op dat er momenteel in het middeleeuwse elite-onderzoek veel nadruk ligt op het machts criterium, maar hij verwacht dat in de nabije toekomst op dit terrein meer gewerkt zal worden met andere criteria, zoals vermogen of culturele activiteiten.

Het identificeren van de leden van een sociale of economische elite is veelal moeilijker dan het bepalen wie de bestuurlijke macht in handen had. Wat de sociale elite, 'de aanzienlijken' betreft, is de moeilijkheid dat de bronnen nu eenmaal niet per individu informatie geven in de trant van: X heeft meer aanzien dan Y, maar minder dan Z. Er bestaan slechts gegevens die ons indirect informeren over aanzien en prestige. Het beroep, een gegeven dat vaak bekend is, lijkt op het eerste gezicht een ideale maatstaf. Niet voor niets wordt door sociologen die zich met stratificatie-onderzoek bezig houden, veel gewerkt met de zogenaamde beroepsprestige-schalen.³ Bij dergelijk onderzoek wordt door middel van enquêtes vastgesteld welke status een beroep heeft. Sociale status wordt dus in hoge mate identiek geacht met de beroepsstatus. Enkele historici hebben ook getracht met zo'n beroepsladder te werken, maar er zitten toch teveel haken en ogen aan deze benaderingswijze.⁴ Het probleem is namelijk dat we de sociale status van heel wat beroepsbeoefenaren niet kunnen schatten. Een bankier of directeur kan men zonder bezwaar tot de aanzienlijksten rekenen, maar de 'kuisper' die we in de bronnen tegenkomen, kan twee of twintig knechts hebben, de 'kleermaker' kan een eenmansbedrijfje hebben of eigenaar zijn van een groot confectie-atelier, de 'koopman' kan een arme sloeber zijn die met een kar sinaasappels uitvent of een puissant rijke graanhandelaar. Kortom, het beroepsgegeven alléén is onvoldoende om een elite af te bakenen of er een sociale stratificatie op te baseren. Veel onderzoekers gebruiken het beroep daarom alleen in combinatie met andere, wat meer economisch getinte gegevens over inkomen, welstand of vermogen.

We zijn daarmee op het terrein van de economische criteria gekomen. Uit het voorgaande blijkt al dat een strikte scheiding tussen economische en sociale aspecten niet altijd mogelijk is. Theoretisch kan men wel spreken van standen en klassen, van statusgroepen en bezitters en niet-bezitters van produktiemiddelen, de bronnen leveren ons echter lang niet altijd eenduidige informatie. Gegevens kunnen naar zowel sociale status als economische positie verwijzen. Het is meer een kwestie van accentverschillen. 'Inkomen' is een indicatie voor de economische positie van de inkomenstrekker, maar door een bepaald inkomen kan men zich een bepaalde levensstijl aanmeten, of een adellijke titel of een ambt kopen; waardoor men een zekere sociale status verwerft. 'Beroep' geeft een bepaald sociaal aanzien, maar zegt ook iets over de economische plaats die de beroepsbeoefenaar in de maatschappij inneemt. Als men bankdirecteuren bestudeert, dan is men niet alleen bezig met een economische elite, maar ook met een sociale. En als men aan bepaalde vermogenscriteria moet voldoen om deel te nemen aan het bestuur, dan is de politieke elite tegelijk een economische. Dat hoeft natuurlijk nog niet te betekenen: de economische elite. Uit dit soort overwegingen blijkt dat we moeten oppassen voor een al te simpele visie op de maatschappelijke elite, want meestal is er sprake van een ingewikkelde verstrengeling van economische, sociaal-culturele en politieke aspecten, waarbij nu eens het ene en dan weer het andere aspect de boventoon voert.

Als de gegevens over inkomen, welstand of vermogen per individu beschikbaar zijn, is het eenvoudig om een rangorde aan te brengen en mensen in inkomens-, welstands- of vermogensklassen in te delen. Toch rijst ook hier een probleem. Men kan al dan niet de klasse-indeling van de bron volgen, maar de vraag blijft dan toch: waar begint in de rangorde de elite? Is de elite de bovenste 1, 5 of 10 %? Bij de politieke elite doet zich dit probleem eveneens voor. Zijn alle bestuurders tot de elite te rekenen of alleen sommigen en zo ja welke? In een 'enge' definitie rekent men bijvoorbeeld tot het patriciaat alleen die families, die tenminste drie generaties aan het stadsbestuur hebben deelgenomen. Een veel ruimere opvatting is dat het patriciaat bestaat uit alle regenten en hun familieleden: broers, zusters en

kinderen.⁵ De keuze is in principe aan de onderzoeker, die zijn lezers ervan moet overtuigen dat hij op verantwoorde wijze 'zijn' elite heeft afgebakend. En dat is lang niet altijd eenvoudig. Belangrijk in dit verband zijn de coördinerende activiteiten van de Werkgroep Elites. Door afspraken te maken over definities wordt voorkomen dat iedereen een 'eigen' elite bestudeert en dat onderzoeksresultaten uiteindelijk onvergelijkbaar zijn.

Genoeg over definities en criteria. Het wordt hoog tijd ons bezig te houden met de inhoudelijke kant van het elite-onderzoek. Wat willen we weten over de elite? Aan het hedendaagse onderzoek is onlosmakelijk verbonden het woord prosopografie, ook wel genoemd de methode van de collectieve biografie. Men probeert voor de individuele leden van de elite een groot aantal gegevens te verzamelen. Ik doe maar een greep uit de vele mogelijkheden: de ambtelijke carrière, inkomen en vermogen, demografische kenmerken als leeftijd, religie, geboorteplaats en het huwelijkspatroon en sociaal-culturele gegevens als wie met wie omgaat, de woning en de woninginrichting, de vrijetijdsbesteding, de deelname aan het culturele leven, opvoeding en onderwijs en de opvattingen over huwelijk en gezin en over religieuze en politieke kwesties. Met deze stroom gegevens wil men in de eerste plaats ontdekken *wie* de leden van de elite zijn, wat hun typische kenmerken zijn en of, en zo ja hoe die gedurende een bepaalde periode veranderden.

Hoewel het beantwoorden van deze vraag op zichzelf belangrijk genoeg is, zijn de meeste onderzoekers daarmee nog niet tevreden. Met in het achterhoofd veelal sociologische of cultureel-antropologische theorieën, tracht men de bronnen nog meer geheimen te ontfutselen. Een paar voorbeelden. Een onderzoek naar het huwelijkspatroon, of in wat algemenere zin, naar familie- en verwantschapsrelaties, maakt het in de eerste plaats mogelijk om de verwevenheid tussen de politieke, economische en sociale elite vast te stellen. Ik wees er al op dat dit een belangrijk onderwerp is in het elite-onderzoek; in alle vier artikelen in dit nummer wordt hieraan korter of langer gerefereerd. Maar dat is niet het enige. Het huwelijkspatroon geeft ook inzicht in de mate van openheid of geslotenheid van de

elite. Een sociale groep zal immers de neiging hebben zoveel mogelijk in eigen kring te huwen, want zodoende ontstaat een hecht netwerk van familie- en verwantschapsrelaties, waarin het voor buitenstaanders moeilijk is door te dringen. Een elite kan die buitenstaanders die een trapje lager op de sociale ladder staan, wellicht een hele tijd met succes weren - we spreken dan van een olichargiseringsproces, maar vroeg of laat zal de elite nieuwkomers wel moeten toelaten, anders sterft ze uit. Door te onderzoeken wie met wie trouwt kan men vaststellen wat voor mogelijkheden er voor mensen van onderop waren om via een goed huwelijk door te dringen in de betere kringen.

Het onderzoek naar wie met wie omgaat geeft eveneens inzicht in enerzijds de sociale cohesie van de elite, anderzijds in de sociale acceptatie van parvenu's. Worden mensen die gestegen zijn op de sociale ladder toegelaten tot de elite-sociëteiten en clubs? Is een goed huwelijk een noodzakelijke, maar tevens voldoende voorwaarde om erbij te horen? We weten maar al te goed dat het onderscheid tussen 'oude' en 'nieuwe' leden van een elite soms generaties lang kan blijven bestaan. De sociale relaties hoeven niet altijd van het 'soort zoekt soort' type te zijn. Door nauwkeurig te onderzoeken wie contact heeft met wie kan men patroon-cliënt-relaties op het spoor komen. Deze lopen dwars door de sociale lagen heen. In dit verband verwijs ik naar het interview met Blockmans, waarin hij het belang van het onderzoek naar buurtschappen benadrukt.

Zoals gezegd zijn dit maar enkele van de vele facetten van het elite-onderzoek. Deze brede benadering van het fenomeen elites is van vrij recente datum in de Nederlandse geschiedbeoefening. Dit blijkt uit de bijdrage van Gabriëls, die een uitstekend historiografisch overzicht geeft van het onderzoek naar het stedelijke regentenpatriciaat tijdens de Republiek. Het eind negentiende-eeuwse onderzoek was sterk politiek geïntendeerd en had eigenlijk alleen oog voor de individuele regent, niet voor het regentenpatriciaat als groep. Pas in de jaren zestig verbreedde het onderzoek zich op de wijze waarop dit in Engeland door historici als Namier en Stone was gedaan. Terecht noemt Gabriëls verschillende malen de naam van Roorda die,

sedert het verschijnen van zijn belangwekkende dissertatie *Partij en factie* in 1961, tot zijn - te vroege - dood in 1983, steeds nieuwe impulsen heeft gegeven aan het Nederlandse elite-onderzoek.

Eenzelfde verbreding van vraagstelling als bij het elite-onderzoek heeft zich voorgedaan in het stratificatie-onderzoek. Was men hier aanvankelijk vooral geïnteresseerd in de getalsmatige verhoudingen tussen de sociale lagen en de veranderingen daarin, gaandeweg werd steeds meer de behoefte gevoeld aan een invulling, een typering van de verschillende sociale lagen, óók qua verwantschapsrelaties, cultuurpatroon en mentaliteit. Tegen deze achtergrond is het heel verklaarbaar waarom het onderzoek naar stratificatie en mobiliteit zich vaak toespitst op de elite. Over een elite is nu eenmaal méér aan de weet te komen dan over lagere sociale groepen. Dit geldt zeker als er - in vergelijking met latere perioden - maar schaars bronnenmateriaal is, zoals voor de Romeinse keizertijd.

Gebrek aan bronnen is niet de reden waarom er nog maar zo weinig is gebeurd aan de elites van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Integendeel, het is eerder de veelheid aan bronnen die de onderzoeker kan afschrikken. Soms is er kant en klare informatie in de vorm van genealogieën, maar het meeste moet uit de bronnen komen. De voornaamste zijn belastingcohierien, aangiften voor de successiebelasting, doop-, trouw- en begraafboeken, lijsten van allerlei bestuurders, directeuren en commissarissen, herenboekjes, ledenlijsten van exclusieve sociëteiten en vooral het notarieel archief. Talloze testamenten, akten van koop en verkoop van onroerend goed, huwelijkse voorwaarden en beschrijvingen van nalatenschappen, de zogenaamde boedelinventarissen, leveren bij elkaar een schat aan gegevens op. Helaas is de bewerking van al deze bronnen uitermate tijdrovend, omdat per persoon informatie uit verschillende bronnen gecombineerd moet worden. Hoewel de computer kan worden ingeschakeld voor verdere sortering van het materiaal, blijft het elite-onderzoek verbonden met veel geploeter in het archief. Naar ik verwacht zijn de bijdragen uit dit nummer echter stimulerend genoeg om een nieuwe generatie historici enthousiast te maken voor dit onderzoek. Er staat hen nog heel wat werk te wachten.

NOTEN:

1. *Bulletin Werkgroep Elites* 1 (1980) 4.
2. Zie bijvoorbeeld H. Schijf, 'Topfunctionarissen in het bedrijfsleven van 1886', *Bulletin Werkgroep Elites* 3 (1981) 12-20; D.J. Roorda en A.J. Looyenga, 'Het prosopografisch onderzoek naar de Leidse hoogleraren 1575-1815', *Ibidem*, 30-33; zie over het onderzoek naar het regentenpatriciaat het artikel van Gabriëls in dit nummer.
3. Uitgebreider komt dit aan de orde in mijn dissertatie: *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) 103-106.
4. Ik verwijs hier met name naar: Jacques Giele en Geert Jan van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis* 45 (1974) 2-32, en de kritiek hierop: J. Lucassen en Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976) 74-91.
5. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985) 11.

Café

Cheers

CHEERS, een sfeervolle bar vindt U in de Doelensteeg 11, Leiden. Tel.: 071-141070

Iedere dag kunt U bij ons terecht vanaf

10.00 tot 1.00; in het weekend vanaf 12.00 tot 2.00 uur

Ook afstudeerborrel met of zonder bittergarnituur